

Zuzana Kusá: Práca na podloženej teórii v kvalitatívnom výskume.
Bratislava: Sociologický ústav SAV, v. v. i., 2021. 129 s., ISBN 978-80-89897-29-2. (dostupné z: http://sociologia.sav.sk/cms/uploaded/3219_attach_Praca_na_podloženej_teorii_Kusa_2021_fulltext.pdf)

V sociologickej spisbe na Slovensku pribudla novinka od Zuzany Kusej zameraná na prehĺbovanie metodologickej úrovne výskumu. Publikácia už stihla v roku 2022, len krátko po vydaní získať druhé miesto v súťaži o Cenu Alexandra Hirnera, organizovanej Slovenskou sociologickou spoločnosťou pri SAV. Udelenie ceny naznačuje, že si našla svojich vďačných čitateľov a je možné očakávať aj ďalšie recenzie.

Autorka knihu o práci na podloženej teórii (*grounded theory*) v kvalitatívnom výskume či presnejšie o metodológii tejto „teórie“ uvádza slovami, že jej cieľom je „narušiť technicistickú predstavu o metodológii budovania podloženej teórie a aspoň čiastočne zaplniť existujúcu medzeru v znalostiach...“ a rada by „túto metodológiu predstavila dôkladnejšie ako základnú a nasledovaniashodnú orientáciu kvalitatívneho výskumu. Ale nielen kvalitatívneho výskumu.“ (s. 6) Hoci je dnes trendom prezentovať rôzne vlastné výskumy podložené dátami, Zuzana Kusá pod podloženou teóriou rozumie práve to, čo sa v sociológii od vydania knihy Anselma Straussa a Barneyho Glasera v roku 1967 označuje ako *grounded theory* (GT) a čo sa u nás (na čo upozorňuje aj autorka) prekladá veľmi rôzne, napríklad ako zakotvená teória, uzemnená teória či dobre podložená teória.

Aj keď autorka naznačuje, že jej cieľom bolo osloviť aj „najmladšiu generáciu sociológov“ – študentov, doktorandov a začínajúcich výskumníkov, teda akoby jej nepriamo priznávala status učebnice, je to štandardná a kvalitná monografia. No pravdepodobne jej najväčší dosah bude mať práve na začínajúcich výskumníkov v oblasti kvalitatívneho výskumu a v tomto ohľade je veľmi vhodnou pomôckou. No ako učebnica svojou reflexívnosťou a kontextualizáciou každej z prezentovaných častí asi nie je vhodná pre nižší ako doktorandský stupeň štúdia. Publikácia je totiž určená čitateľom, ktorí už majú základy nielen z metodológie sociologického výskumu, ale aj zo sociologickej teórie a dejín sociologického myslenia. Teda čitateľom, ktorí môžu pristúpiť ku kritickému reflexii a prehodnocovaniu len rutinným spôsobom robeného výskumu a ktorých ambíciou je prispievať k rozvoju sociologickej teórie. Práve toto všetko umožňuje v knihe vhodne vyvážená kombinácia troch dôležitých dimenzií sociologického uvažovania. Po prvé, vykreslenie historického kontextu dobových sporov v sociológii v čase vzniku *grounded theory* (GT) a neskorších osudov týchto diskusií. Po druhé, kniha opisuje teoretické východiská a samotné metodologické postupy GT. Po tretie, na konkrétnych výskumných projektoch ukazuje ťažkosti, ale aj možnosti riešenia dilem pri vytváraní záve-

rov (teda novej teórie). Táto kombinácia robí z knihy dobrú učebnú pomôcku pre doktorandov a začínajúcich výskumníkov, ako písať vedecké štúdie.

No k naplneniu takejto ambície knihe chýba (alebo je len marginálne naznačená v závere) jedna dôležitá súčasť. Pomohlo by jej, keby obsahovala aspoň krátku samostatnú časť o etike v takomto druhu výskumu a o použitej metodológii. K doplneniu takejto časti nabádajú aj autorkine výskumy, prostredníctvom ktorých ilustruje objavovanie podloženej teórie. Vo všetkých prípadoch totiž pracovala s informáciami, ktoré sa dajú označiť ako citlivé v tom zmysle, že napríklad ich deanonymizácia by mohla viesť k negatívnym dôsledkom pre osobu, ktorej sa týkala. Z množstva výskumov, prostredníctvom ktorých ilustrovala možnosti vytvárania podloženej teórie, sa etickým otázkam výskumu a vzťahom k respondentom venuje len pri jedinom analyzovanom výskume týkajúcom sa skúmania rozprávání potomkov slovenských národných elít v 20. storočí (s. 110-117). Uvádza tu nad rámec pôvodných ambícií autorov GT rôzne etické nároky pri zabezpečovaní kvality kvalitatívneho výskumu, akými sú autenticnosť, férovosť či podpora spravodlivosti a spätne vyhodnocuje možnosti informovaného súhlasu a anonymizácie v tomto výskume. Pre čitateľa však môže byť stále otáznou, či aj v prípade vysloveného súhlasu respondentov s neanonymizáciou rozhovorov je nutné uvádzať ich mená či už z záverečných správach z výskumov, alebo v učebniciach takéhoto typu. Uvedenie reálnej identity (a to dokonca pred samotnou reflexiou etických otázok spojených s anonymizáciou) nijako nezvyší informačnú a didaktickú hodnotu takýchto pasáží. Obzvlášť, ak ide o použitie fragmentu z jedného výskumu medzi ukázkami z mnohých iných, už anonymizovaných výskumov.

Kniha by si zaslúžila vzhľadom na témy projektov, z ktorých boli používané ukážky v práci, aspoň malú samostatnú časť zdôrazňujúcu dôležitosť zvažovania etických dilem. Prvým analyzovaným materiálom bol korpus listov z prelomu rokov 1989 a 1990 získaných na základe verejnej výzvy Spoločné poznanie. Druhým analyzovaným korpusom boli autorkou zozbierané životopisné rozprávania príslušníkov rodín slovenskej inteligencie, zaznamenané v podobe 29 rozsiahlych audionahrávok. Tretím bol korpus rozprávání o osobných situáciách ľudí v regiónoch Slovenska, zameraný na sociálnu históriu chudoby a zozbieraný študentmi Filozofickej fakulty UK v rámci projektu na Slovensku vedenom práve autorkou knihy. Ďalším zdrojom príkladov boli prepisy pozorování žiakov šiesteho ročníka na osemdesiatich základných školách. Posledným zdrojom analyzovaných údajov a príkladov bol korpus prepisov ôsmich fókusových skupín realizovaný v roku 2017 v rámci projektu zameranom na sledovanie hodnotových zmien na Slovensku. Okrem toho sú v práci použité aj ukážky z výskumu realizovaného v diplomových a dizertačných prácach, ktoré autorka viedla. Práve odlišnosť charakteru získavaných dát a aj tematickej citlivosti viacerých projektov (výskum paliatívnej starostlivosti či

výskum na základných školách) je ideálnym prostredím na ukázanie nutnosti zvýšenej citlivosti pri zvažovaní rôznych etických dilem výskumníka. Aj vzhľadom na rozsah knihy neobstojí argument, že by to priestorové možnosti nedovolili. Odkaz na dostatok iných učebníc a monografií o metodológii GT neodstraňuje jeden z dlhodobých nedostatkov učebníc sociologického výskumu, ale aj monografií z výskumov na Slovensku (a čiastočne aj v Česku) a totiž, že takéto kapitoly o etike zvyčajne chýbajú. Už od školských čias si pamätám na takéto zanedbávanie debát o špecifikách etiky spoločenskovedného výskumu, končiace rovnako odkazmi na existujúcu (najmä) cudzojazyčnú literatúru. Pritom obzvlášť v prípade kvalitatívneho výskumu, kde sa nedajú mechanicky uplatňovať nejaké jednoznačné a univerzálne platné etické postupy, je debata o etických súvislostiach a obmedzeniach v podstate až nevyhnutným predpokladom dobrej ukotvenosti získaných dát v realite a tiež predpokladom scitlivujúcej teórie, vedomej si vlastných obmedzení. Našťastie autorka okrem takmer záverečnej časti aspoň v náznakoch na rôznych miestach v knihe upozorňuje na dnes už samozrejmé etické štandardy, napríklad na zásadnú problematickosť utajeného pozorovania a podobne. Možno, ak by v úvode nebola bývala napísala, že sa etike venovať nebude, čitateľom by takmer záverečná časť o posudzovaní kvality kvalitatívneho výskumu postačovala. Hoci práve jej sústredenosť na jediný z množstva projektov by bol aj tak nie úplne dostačujúca.

Celkovo je však kniha veľmi kvalitným príspevkom k zvýšeniu reflexívnosti a metodologickej úrovne slovenskej sociológie. Bez úvodu a nečíslovanej kapitoly o kvalitatívnom výskume má päť kapitol, z ktorých posledná je zároveň záverom knihy. Prvé, neočíslované, je uvedenie do špecifik kvalitatívneho výskumu. Táto časť knihy nie je priamo zameraná na metodológiu uzemnenej teórie, ale ilustruje jej špecifiká (napríklad v tabuľke č. 1 na s. 14 porovnávajúcej charakteristické črty, podobnosti a rozdiely medzi kvantitatívnym a kvalitatívnym výskumom). Tu treba zdôrazniť, že v porovnávaní sa nesústreďuje len na rozdiely medzi oboma prístupmi vo výskume, ako sa to najčastejšie robí, ale ukazuje aj na podobnosti, čo je dobrým východiskom k neskoršiemu vysvetľovaniu využiteľnosti tohto spôsobu budovania teórie aj v kvantitatívnom výskume. Zuzana Kusá odkazuje na Howarda Beckera (Saula), ktorý varoval, že politika spoločenských vied môže zvädzať k zveličovaniu rozdielov medzi oboma prístupmi (s. 15). Zároveň však pripomína, že dnes už síce netreba obhajovať kvalitatívny výskum, no cituje Charmazovú a Belgraveho, podľa ktorých princípy kvalitatívneho výskumu stále narážajú na systémy grantových agentúr, ktoré pri svojich požiadavkách na projekty niektoré špecifiká tohto druhu výskumu neberú do úvahy (s. 18).

Prvá, už číslovaná kapitola približuje historický kontext vzniku metodológie podloženej teórie. Tu veľmi vhodne a aj s odkazmi na u nás už klasickú prácu

Dilbar Alievy poukazuje na dobové spory v americkej sociológii, ktoré reflektoval napríklad Herbert Blumer, ako aj nie príliš metodologicky profilovaný Ch. W. Mills. Autorka pripomína, že centrálnou témou základnej knihy Glasera a Straussa, ktorú v celej knihe cituje ako *Objavovanie*, bolo vylepšenie pozície kvalitatívneho výskumu, no zároveň si autori kládli aj všeobecnejší cieľ – ponúknuť alternatívu k dominujúcej *verifikačnej paradigme* rozvoja sociologickej teórie, teda k hypoteticko-deduktívnemu modelu skúmania (s. 19). No nešlo len o dobovú odpoveď vtedajšiemu dominantnému prístupu, ale aj o podnietenie k lepšej praxi pri zovšeobecňovaní. Ako uvádzajú sami autori teórie, ich hlavným cieľom bolo podnieť teoretikov, aby „usústavili a zverejnili svoje postupy generovania teórie“ (s. 22).

Druhá, podobne stručná kapitola (štyri strany) popisuje nelineárny charakter vytvárania podloženej teórie. Rieši v nej klasickú metodologickú dilemu rozhodovania medzi induktivistickou a deduktivistickou metodológiou, pričom ukazuje, že v prípade GT nebolo ambíciou budovať teórie induktivistickým spôsobom, ako sa niekedy mylne predpokladá. „Strauss a jeho neskoršia spoluautorka Corbinová nevideli rozpor vo vytváraní teórie podloženej dátami a preberaní inšpirácií z existujúcich teórií, ak sa pojmy a hypotézy chápu blumerovsky ako *scitlivujúce* a nie ako hotové definície. Barney Glaser je v tejto otázke oveľa opatrnejší a dôslednejšie trvá na zamedzení skorému vstupu teoretických poznatkov do výskumného procesu. Aj on si, samozrejme, uvedomoval, že čistá indukcia rovnako ako výskumník, ktorý vstupuje do prostredia ako tabula rasa, sú len fikcia“ (s. 24). Odvolávajú sa na prácu Dilbar Alievy autorka konštatuje, že výskumný proces má interaktívny a cyklický charakter, ktorého súčasťou je generovanie teórie a v ktorom sú pojmy a hypotézy systematicky prepracované vo vzťahu k údajom (s. 25). V prípade GT teda podľa Zuzany Kusej nejde o klasický induktizmus, ale o jeho dôležitú modifikáciu.

Najrozsiahlejšou časťou knihy a zároveň jej jadrom je tretia kapitola rozdelená na šesť ďalších podkapitol, z ktorých má tretia ešte dve ďalšie podkapitoly. Napriek dosť neprehľadnému členeniu tejto kapitoly je to pre potenciálnych výskumníkov, snažiacich sa oprieť o metodológiu budovania GT, veľmi praktický návod. Autorka v nej vysvetľuje základné princípy vytvárania podloženej teórie, počínajúc prezentáciou cyklického charakteru výskumného procesu, cez reflexiu predmetu výskumu a výskumnej otázky, po spracovanie dát. Tretia a štvrtá podkapitola popisujú postup kategorizácie, teda kódovania a to či už v podobe otvoreného, selektívneho a osového kódovania, alebo predmetového a teoretického kódovania, čo je doplnené popisom vytvárania hlavnej kategórie a tzv. teoretického výberu. Piata a šiesta podkapitola tretej časti knihy ukazujú podstatu cyklického charakteru budovania GT, teda písania priebežných analytických poznámok (memo) a využívania princípu stáleho porovnávania a budovania teórie prostredníctvom takéhoto postupu.

Táto tretia časť má oceneniahodnú historickú dimenziu. Prepájajú sa v nej dobové zdôvodňovania potreby budovania GT a zároveň aj rôznych paralelných dobových debát a prác takých autorov, ako boli Herbert Blumer, Erving Goffman alebo Howard Saul Becker. Ukazuje napríklad, ako sa prístup Herberta Blumera prelína s viacerými princípmi GT, a to najmä pri reflexii dôležitosti empirie pre vytváranie teórie a pri dôležitosti pojmov. Zuzana Kusá cituje Blumera, podľa ktorého ak chceme rešpektovať jedinečnosť a rozmanitosť sociálneho sveta, potrebujeme pracovať s pojmami ako so schémami, ktoré nás „vedú“, scitlivujú a vyladujú na poznávaciu úlohu poskytovaním „návodov a návrhov“. Blumer bol totiž presvedčený, že aj scitlivujúce pojmy možno testovať, vylepšovať a modifikovať starostlivým štúdiom ďalších empirických prípadov (s. 27-28). Výskumný proces v GT metodológii je charakteristický nelinearitou, cyklickosťou, interaktivitou a iterativitou a práve to umožňuje generovanie zovšeobecnení a ich priebežné vylepšovanie, čo graficky znázorňuje na s. 30. Aj v tejto ústrednej kapitole knihy má dôležité miesto prístup H. Blumera a H. S. Beckera, čo ukotvuje uvažovanie o metodológii GT v časovej kontinuite obdobia jej vzniku a dobových sporov až po súčasné využívanie jej princípov. Práve Blumerove východiská sú vhodne ilustratívne pre pochopenie východísk skúmania GT, napríklad sústredenie sa na konanie, keďže ľudské skupiny či spoločnosti existujú v konaní. Vo výskume musíme na ne nazerať z hľadiska konania a na to, aby sme porozumeli konaniu aktéra potrebujeme poznať, ako on sám definuje svoje možnosti konať a to v prípade individuálnych i kolektívnych konaní (s. 32-33). V tomto kontexte je dôležitá ďalšia poznámka k Blumerovmu dielu, že „aj nečinnosť, mlčanie, vyhýbanie sa hovoreniu o problematických veciach môžu totiž dôležitým spôsobom prispievať k spoločnému ‚robeniu vecí‘ a k stabilite pravidiel súčinnosti a tým aj k stabilite určitých prostredí“ (s. 33).

Jadrom knihy je práve táto tretia časť. Služi ako praktický manuál, radí čitateľovi, ako si položiť výskumnú otázku a ako kódovať zozbierané údaje. Približuje podstatu otvoreného, selektívneho a osového kódovania (s. 54-63) a následne aj predmetového a teoretického kódovania, ktoré sú už priamym prechodom k cieľu tohto druhu výskumu – k budovaniu teórie s explanačnou funkciou. Tu už prechádza autorka ku konkrétnym bodom prístupu autorov GTM a ilustruje ich na konkrétnych príkladoch z analýz, ktoré robila alebo ktoré robili pod jej vedením študenti magisterského či doktorandského štúdia. Didakticky je podnetné, že vo viacerých ukázkach odkazuje aj na spôsob, akým vo výučbe chápali kódovanie študenti a porovnáva to s jej vlastným kódovaním, čo môže pomôcť začínajúcim výskumníkom vidieť, s akými ťažkosťami sa stretávajú nováčikovia pri takýchto analýzach.

Pomerne veľkú pozornosť venuje otázke teoretického výberu, teda výberu „perspektívy, ktorá bude z pozorovanej reality alebo z materiálu, ktorý je mož-

né zhromažďovať, vykrajovať len určitý *dátový rez* (slice of data)“ (s. 75). Celý proces ilustruje na príklade čiastočne saturovanej dimenzie kategórie chápania *sociálnej spravodlivosti* zo svojho výskumu realizovaného v rámci využitia metódy skupinového zacieleného rozhovoru (fókusových skupín) (s. 81). Podobne sa podrobne venuje bežne u sociológov zanedbávanej súčasti výskumu – písaniu analytických poznámok, takzvaných memo. Tu zdôrazňuje, odvolávajúc sa na prácu Birksovej a kol., že súčasťou publikovaných článkov by mali byť „vždy aj informácie o dôležitých metodologických rozhodnutiach vykonaných v jednotlivých výskumných fázach, o kontexte, ktorý vyvolal zmeny zamerania, o výbere vzorky, zbieraní materiálu či jeho analýze a spôsobe, akým autor dospel k svojim záverom“ (s. 89).

Záverom celej tejto nosnej časti knihy je popis fáz a spôsobov generovania podloženej teórie, čo opäť ilustruje na viacerých tabuľkách a obrázkoch, ako sama postupovala pri konkrétnych výskumoch. Na ukážke vlastných grafických znázornení ukazuje praktickosť a nápomocnosť vizualizácií vzťahov medzi analyzovanými javmi a tým aj procesov vytvárania teórie. Hoci, treba si asi priznať, že práve zložité schémy a vizualizované vzťahové siete môžu svojou detailnosťou a komplexnosťou odradiť mladých výskumníkov a tých, ktorí od výskumu očakávajú skôr sprehľadňovanie a zjednodušovanie zložitých sociálnych vzťahov ako chápanie ich komplexnosti. Pritom ide, ako aj autorka pripomína, o proces redukcie informácií a aj vzťahov oproti reálnym situáciám.

Hoci je kniha veľmi kvalitným príspevkom k podpore zvyšovania úrovne sociologického výskumu (ale aj psychologického, antropologického výskumu či výskumu v sociálnej práci), nedá sa pri hodnotení jej úrovne obísť formálna kritika je výslednej podoby. Je na škodu veci, ak takéto kvalitné texty neprechádzajú štandardnou redakčnou úpravou a dochádza tak k zbytočným vyrušeniam pri čítaní, či už v spôsobe odkazovania na použitú literatúru, alebo v záverečnej kompozícii textu. Z neznámeho dôvodu sú v zozname použitej literatúry len pri niektorých prekladoch pôvodných prác uvádzané aj roky pôvodného vydania a taktiež mäťúco sú v texte uvádzané roky pôvodného vydania aj prekladu, čo navodzuje dojem, akoby mal čitateľ nájsť v bibliografii oba odkazy. Podobne nejednotné sú odkazy na citovanú literatúru, keď kľúčové dielo je citované cez preklad jeho názvu a nie odkazom na autorov a rok vydania, ako je to v iných prípadoch. Ide o zbytočne rušivé nedostatky sťažujúce orientáciu v práci s literatúrou, ktorá je využívaná (a nielen formálne) v úctyhodnom rozsahu. Redakčná práca vo vydavateľstve by pravdepodobne pomohla k lepšej kompozícii knihy. Medzi úvodom a prvou kapitolou by sa nenachádzala ešte jedna časť, ktorá podľa obsahu síce pôsobí ako samostatná časť, no v kontexte práce a aj typom fontu písma je akoby len súčasťou úvodu. Rovnako by kniha nemusela mať až päť (rozsahom a vnútorným členením na podkapitoly) nevyvážených kapitol, vhodnejšie by boli tri rozsahom podobné

kapitoly, ktoré by mali niekoľko podkapitol. Takto tvorí väčšinu obsahu a aj rozsahu tretia kapitola so svojimi dvoma úrovňami vnútorného členenia. Úlohou vydavateľa je práve to, čo zvyčajne sami autori neustrážia alebo už nemajú kapacitu naformátovať. V prípade obsahu takej podnetnej a hlbavej knihy je preto obrovská škoda, že kniha nemala štandardnú redakčnú podporu.

Miroslav Tížik
Sociologický ústav SAV v. v. i.
a Katedra sociálnej práce, Pedagogická fakulta UK v Bratislave